

TRABLUSGARB'A DÂİR BİR LÂYİHA

Nejdet BİLGİ*

A. Osmanlı İdaresinde Trablusgarb

1. I. Devre

Bugün Kuzey Afrika'daki Libya Devleti'nin toprakları olan Trablusgarb, 1551 yılında Osmanlı idaresine alındı. Eyâlet seviyesinde idârî yapı içinde yer alan Trablusgarb, İstanbul¹ dan paşa unvanıyla gönderilen valilerce yönetilirdi¹. Trablusgarb eyâleti, Tunus ve Cezayir'den sonra Garb Ocakları'nın üçüncüsü durumunda idi. Buna göre eyâlet devletin çıkarlarına uygun olmak ve ona zarar vermemek kaydıyla geleneksel tarzda İdare ediliyordu². Eyâlette iktidar bir divan ile desteklenen paşanın elinde bulunuyordu. İdarenin başında bir dayı, ordunun başında İse bir bey vardı. Dayı ve bey genelde İdarede etkili idiler³.

Trablusgarb, XVII. yüzyıl başından XVIII. yüzyıl başlarına kadar, büyük ölçüde yeniçeri isyanları ve iktidar kavgalarına sahne oldu. Merkezî İdarenin zayıflaması ile ortaya çıkan bu olaylar, başta Sardunya olmak üzere Fransız ve İngiliz konsoloslarının idarî ve ticari alanda etkilerini artırıyordu". Trablusgarb Sakızlı Mehmed Paşa'nın idaresi (1632-1649) ile başlayan ve yaklaşık 60 yıl süren dönemde korsanlık faaliyetleriyle birçok servete kavuştu ve imar edildi. Fransa ve İngiltere'nin baskılarıyla, XVII. yüzyılın sonlarına doğru korsanlık faaliyetleri geriledi. Aynı tarihlerde başlayan iç kavgalar, Karamanlı Ahmed Paşa'nın hasımlarını bertaraf etmesiyle sonuçlandı (1711). Ahmed Paşa ile başlayan Karamanlı hanedanı dönemi İstanbul'un da desteği İle bir yüzyıldan fazla sürdü (1711-1835)⁵.

* C.B.Ü. Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ Ettore Rossi, "Trablus", **İslâm Ansiklopedisi**, XH/1. (Bu madde, Cengiz Orhonlu tarafından tadil ve ikmal edilmiş) İstanbul 1979, s. 447.

² CelalTevfik Karasapan, **Libya, Trablusgarb, Bingazi ve Fizan**, Ankara 1960, s. 112-114.

³ İ.A., XII/1, s. 447. Dayılığın oluşumu ve eyaletin idaresindeki yeri hakkında bkz. Mehmed Nuri-Mahmud Naci, **Trablusgarb**, Tercüman-ı Hakikat Matbaası, [İstanbul] 1330, s. 133-134.

⁴ İ.A., Xh71.s. 447.

⁵ t.A., XD7L s. 447; Abdurrahman Çaycı, **Büyük Sahrada Türk - Fransız Rekabeti (1858-1911)**, Erzurum 1970, s. 9-11. Sakızlı Mehmed Paşa ile başlayan dönemli, Karamanlılar döneminin, başa geçen valiler sırasıyla anlatımı için bkz. M. Nuri - M. Naci, a.g.e., ss. 133-134.

Vilayetin Osmanlı idaresine girdiği tarihten 1711 yılına kadar geçen süre içinde idari yapıda ve müesseselerde bir değişiklik olmamıştır. Sosyal ve kültürel yapı aynen muhafaza edilmiştir. Dolayısıyla bu dönemde vilayetdeki Osmanlı etkisi çok zayıf kalmıştır. İdarenin Karamanlı hanedanının elinde bulunduğu dönemde, yabancı ülkelere ait gemilerin haraca bağlanması ve korsanlık faaliyetleri, Akdenizde istikrarın bozulmasına ve Trablusgarb'ın ve dolayısıyla Osmanlı Devletinin diğer devletlerle ilişkilerinde problemlere yol açmıştır. Karamanlılar döneminin sonuna doğru, siyasi ve iktisadi buhranlarla birlikte, her tarafta isyanlar çıktığı gibi, Baülî ülkelerin de Trablusgarb'ı ele geçirme emelleri ortaya çıktı⁶.

XVIII. yüzyılın sonlarında, Napolyon savaşları ve Mısır seferi sırasında Trablusgarb milletlerarası bir önem kazandı. 1815 Viyana Kongresi'nden sonra kapitülasyonların İngiltere lehine yenilenmesi ve ilk defa Sardunya Krallığı lehine de kurulması, 1815-1830 yılları arasında hâkimiyetin konsolosların eline geçmesine yol açtı⁷.

2. II. Devre

Durum böyle iken, 1832 yılında Fransa'nın Cezayir'i işgal etmesi Bâb-ı Âli'yi 1835'te Trablusgarb'a askerî bir kuvvet göndermek zorunda bıraktı. Gönderilen Türk kuvvetleri bütün Trablusgarb'da merkezî hükümetin hâkimiyetini yeniden kurdular ki bu tarihten sonraki dönem (1835-1911), Osmanlı hâkimiyetinin ikinci devresi olarak kabul edilmektedir⁸. Bu yeni dönemde eskisinden farklı olarak eyâletin her yerinde merkezî idarenin kurulmasına çalışıldı. Tanzimat'ın ilanından sonra Osmanlı Devleti'nin diğer idârî birimleri gibi Trablusgarb da doğrudan doğruya İstanbul'a bağlı bir eyâlet şeklini aldı⁹. 1864 tarihli Vilayet Kanunu gereği Trablusgarb eyâleti beş sancaktan oluşan bir vilayet haline getirilmiştir. 1877 yılında yapılan değişiklikle Bingazi, Derne ve havalisi doğrudan doğruya İstanbul'a bağlı müstakil bir sancak haline getirildi. Böylece Trablusgarb eyâleti önce vilayete, ardından da Trablusgarb vilayeti ve Bingazi müstakil sancağına dönüşmüştür¹⁰. 76 yıllık ikinci Osmanlı

⁶ei-Kilâii Tuati el-KUâni, "II. Abdülhamid Döneminde Trablusgarb Vilayeti ve Melmed Kâmil Paşa Lâyihası". **XI. Türk Tarih Kongresi Ankara: 5-9 Eylül 1990 Kongreye Sunulan Bildiriler**, IV, Ankara 1994. s. 1569-1570.

⁷İ.A., XD71, s. 449.

⁸İ.A., XD71, s. 449. Ayrıca bkz. M. Nuri - M. Naci, a.g.e., ss. 149-151.

⁹Karasapan, a.g.e., ss. 143-145. Bu dönemin Osmanlı idari yapısını da veren 1273 (1856-1857) yılı devlet salnamesinde, Trablusgarb beş sancaktan oluşan bir eyâlet olarak yer almaktadır. bkz. Tunçel Baykara, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş**, I, Ankara 1988, s. 258.

¹⁰Karasapan, a.g.e., s. 147. Aziz Sami Üter, **Şimali Afrikada Türkler**, İL İstanbul 1937, s. 251. Trablusgarb'ın 1864 tarihli idare-i Vilayet Kanunu gereği uğradığı değişiklik, 1294 (1876) tarihli salnâmede görülmektedir. 1877 yılında Bingazi sancağının müstakil hale getirilmesi ile Trablusgarb vilayetinin sancak sayısı dörde düşmüştür, bkz. Baykara, a.g.e., s. 135,137,139.

Trablusgarb' a Dâir Bir Lâyiha

döneminin ilk 40 yılı iç isyanlara son vcnnek maksadıyla gerçekleştirilen operasyonlar ve güvenliğin sağlanması çabalarıyla geçmiştir. Bu süre zarfında vilayette 18 vali görev yapmıştır. İdarî alandaki istikrarsızlık yüzünden vilayette önemli bir gelişme olmamıştır¹¹. Trablusgarb'da Osmanlı yönetiminin etkisi, idarî, kültürel, eğitim ve imar faaliyetleri yönünden, ancak 1860lardan sonra belirginleşebilmiştir¹². Bu dönemde, özellikle eyâlet merkezi olan Trablus şehrinde imar faaliyetleri dikkat çekici boyutlara ulaşmış ve halkın hayat şartlarında da değişiklikler olmuştur¹³.

Trablusgarb'm vilayet haline getirildiği 1864'ten sonra valilik görevinde bulunanların listesi şu şekildedir: Mahmud Nedim Paşa (1865-1866), Ali Rıza Paşa (1866-1870), Melmed Hâlet Paşa (1870-1871), Mehmed Reşid Paşa (1871-1873), Ali Rıza Paşa (1873-1874). Şâmili Paşa (1874-1875), Mustafa Âsim Paşa (1875-1876), Mustafa Paşa (1876-1878), Ali Kemâli Paşa (1878), Mehmed Sabri Paşa (1878), Mahmud Celâleddin Paşa (1878-1879), Ahmed İzzed Paşa (1879-1881), Mehmed Nazif Paşa (9 Nisan 1881-15 Ekim 1881), Ahmed Rasim Paşa (15 Ekim 1881-Haziran 1896), Nâmik Paşa (Haziran 1896-12 Mart 1899). Hâşim Paşa (13 Mart 1899-14 Mayıs 1900), Hafız Mehmed Paşa (30 Temmuz 1900- S Ocak 1903), Hüseyin Hüsnü Efendi (vekil, 26 Şubat 1903- 33 Mayıs 1904)¹⁴, Receb Paşa (1905-1908)¹⁵, Bekir Sami Bey (vekil 1908), Ahmed Fevzi Paşa (1908-1909), İbrahim Paşa (1909-1911)¹⁶, Bekir Sami Bey (görev yapamadı 1911)¹⁷.

3. Trablusgarb ve İtalya

İtalyan şehir devletlerinin, Akdeniz ticaretindeki yeri dolayısıyla XIX. yüzyılın başlarında Trablusgarb'a ilgi duydukları bilinmektedir. Bu ilginin uzun süre İngiltere ve Fransa'ninkinden daha fazla olduğunu söylemek zordur. Ancak 1870'de birliğini sağlayan İtalya, artan nüfus için iskan ve İş sahası, gelişmekte olan sanayisi için de hammadde kaynağı ve pazar yeri olabilecek sömürgeler aramağa başladığında, bu

¹¹ el-Kilimi, **XI. Tarih Kongresi**, s. 1570.

¹² el-Kilani, **XI. Tarih Kongresi**, s. 1570-1572.

¹³ İ.A., XD71, s. 449; M. Nuri - M. Naci, a.g.e., ss. 149-161. XX. yüzyılın başlarında Trablusgarb'm coğrafi, kültürel, sosyal ve ekonomik yapısı hakkındaki gözlemler için bkz. Ebu'l-muzaffar Receb, **Trablusgarb Ahvâli Yeni Dünya**, İstanbul 1327 (Hums livası tahrirat kalemi sermüsevvidi olan kitabın yazarının kendi ifadesine göre bu göreve -metnini verdiğimiz lâyihanın yazarı olan- mutasarrıf Dr. Reşid Bey tarafından getirilmiştir, bkz. s. 3.); Cami (Baykui), **Trablusgarb'dan Sahı-a-yı Kebir'e Doğru**. Dersaadet 1326. XIX. yüzyılın sonlarında vilayetin genel durumunu için, bkz. **1305 Sene-i Hicriysine Mahsus Sahnâme-i Vilayct-i Trablusgarb**. Malbaa-i Vilayet, 1305.

¹⁴ M. Nuri - M. Naci, a.g.e., ss. 156-161.

¹⁵ İbrahim Alaettin Gövsa, **Türk Meşhurları Ansiklopedisi**, Yedigün Neşriyat, (yty), s. 318; Çaycı, a.g.e., ss. 143-155.

¹⁶ Karasapan, a.g.e, s. 195.

¹⁷ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Son Sadrazamlar**, IV, İstanbul 1982, s. 1778; Karasapan, a.g.e., s. 196.

ilginin boyutlarını değiştirmek ister. Fakat askeri ve mâli gücü sınırlıdır. Siyasi bakımdan da yalnızdır. Nitekim, birtakım beklentilerine rağmen, Berlin Konferansından eli boş dönen tek devlettir. Sömürgecilik siyaseti, İtalya'yı diğer sömürgeci devletlerle karşı karşıya getirmiştir. Bu sebeple, 1882'de Almanya ve Avusturya ile ünlü üçlü ittifakı oluşturmuştur¹⁸. Bu tarihten sonra, rekabet halinde bulunmasına rağmen İngiltere ve Fransa ile yaptığı anlaşmalar sayesinde, Trablusgarb üzerinde daha aktif bir politika uygulama imkanı bulan İtalya¹⁹, 1909 yılına gelindiğinde Rusya ile de anlaşır ve böylece bu devletlerin Fas, Mısır ve Boğazlar meselelerindeki hareket serbestliğine karşılık olarak, kendisi de Trablusgarb'da aynı serbestliğe kavuşur²⁰.

Trablusgarb üzerindeki emellerini gerçekleştirme fırsatı bulan İtalya, Önce kolaylaştırıcı faaliyetlerde bulunmuş ve Trablusgarb'm iktisadi hayatında önemli yer edinmiştir. Eğitim alanında da kendini gösterdiği gibi, vilayetin idaresini de yakın takibe almıştır. Bütün bunlara rağmen İtalya resmi makamları, Trablusgarb üzerinde emelleri olmadığı yolunda beyanlarla, Osmanlı idarecilerinin dikkatlerinden uzak durmayı başarmışlardır. Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında zaten birçok iç ve dış mesele ile karşı karşıya idi. Ama yine de sınırlı ilgiyle Trablusgarb'ı elinde tutabil mistir²¹.

II. Meşrutiyet'in ilânından sonra, hemen her alanda olduğu gibi ülke idaresindeki zaaf Trablusgarb'la da kendini gösterdi²². Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte Harbiye Nâzın olarak İstanbul'a giden Trablusgarb vali ve kumandanı Receb Paşa, yerine vilayetin mektupçusu Bekir Sâmî Bey'i vekil bırakmış ve asaleten vali tayin edilmesini istemiştir. Fakat Bekir Sami Bey'le geçinemeyen Belediye Reisi -ki daha sonra Trablus'u İtalyanlara teslim etmiştir- bölgenin ileri gelenlerini de arkasına alarak, bu tayini engellemiştir. Bunun üzerine valiliğe Ahmed Fevzi Paşa tayin edilmişse de, aradan bir yıl geçmeden 1909'da değiştirilerek, yerine vali ve kumandan olarak Müş²³ İbrahim Paşa gönderilmiştir²³. İbrahim Paşa'nın idaresinden hiç de memnun olmayan İtalyanların ard arda gelen şikâyetlerine fazla direnemeyen Osmanlı hükümetinin, valiyi görevinden alması ve İtalyanların saldırı hazırlıklarının tamamladığı zamana kadar, yeni bir vali tayin etmemesi, İtalya'nın işini daha da

¹⁸ Çaycı, a.g.e., s. 64.

¹⁹ Çaycı, a.g.e., s. 125-127.

²⁰ İsmail Hârîni Danişmend, tzhâlî Osmanlı Tarihi Kronolojisi, IV. İstanbul 1972, s. 384.

²¹ İtalyan faaliyetlerinden İstanbul'un habersiz olduğu söylenemez. Buna rağmen atman tedbirler vilayete silah gönderilmesi ve Kuloğulları'ndan Hamidiye alayları oluşturulmasından ileriye gidememiştir- Üter, a.g.e., s. 259.

²² Nitekim İtalyan emellerine gem vurmaya çalışan Receb Paşa'nın, H Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte valilikten alınıp Harbiye Nâzırlığı'na getirilmesinden sonra, İtalyanlar'ın geniş araziler satan almaya başladıkları basma yansımıştır, bkz. İkdâm, 16 Teşrin-i sani 1908.

²³ Karsapan, a.g.e., s. 195.

Trablusgarb'a Dâir Bir Lâyiha

kolaylaşmıştı²⁴. Bu arada, İtalyan tehdidinden habersizmiş gibi davranan veya gerçeği kabullenmek istemeyen hükümet Trablus ve Bingazi'deki askerlerin bir kısmını terhis ve bir kısmını da silahlarıyla birlikte Yemen isyanını bastırarak kuvvetlere katmıştır²⁵. Nihayet 30 Eylül 1911 tarihinde, İtalyanlar Trablusgarb'a saldırdıklarında burayı savunacak asker ve vilayetin başında valisi bulunmuyordu²⁶. İbrahim Paşa'dan sonra vali olarak tayin edilen Bekir Sami Bey'den, İtalyan işgalinin yaklaştığı günlerde göreve başlaması işlenmişse de bu gerçekleşemedi²⁷. Roma büyükelçisi iken sadarete getirilen İbrahim Hakkı Paşa, İtalyanlar'ın Trablusgarb üzerinde emelleri olduğuna inanmıyordu²⁸. Bu kayıtsızlık, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumdan yararlanan İtalya'nın, 30 Eylül 1911'de Trablusgarb'a saldırması ve -8 Ekim 1912'de başlayan Balkan Harbi'nin de etkisiyle-Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'daki son topraklarının ve Rodos başta olmak üzere, 13 Akdeniz adasının elden çıkmasıyla sonuçlandı²⁹.

B. Lâyiha Hakkında

Bilindiği gibi lâyiha devlet ve ülke meseleleriyle ilgili genel veya özel birtakım bozuklukların ve hal çarelerinin dile getirildiği raporlara denilmektedir. Genellikle ilim ve fikir adanılan ile devletin muhtelif kademelerinde görev yapanlarca üst makamlara sunulan lâyihalar, ilim, fikir ve devlet adamlarının, devlet ve ülke meselelerine ilgilerin, düşünce yapılarını ve ele aldıkları konuların ayrıntılarını veya arka planını tarihçilere sunması bakımından önemlidirler. Bu sebeple lâyihalardan bazılarının yayımlanması yoluna gidilmektedir³⁰.

²⁴ İnal, a.g.e., IV, s. 1777-1778.

²⁵ Karasapan, a.g.e., s. 191.

²⁶ İter, a.g.e., a. 249. Hükümet, İtalyan tehdidinin valisizlik yüzünden arttığı yolundaki şikayetler üzerine, yeni vali olarak tayin edilen Bekir Sami Bey'den hemen göreve başlamasını istemişse de bu mümkün olamamıştır. Karasapan, a.g.e., s. 196.

²⁷ İnal, a.g.e., IV, s. 1778; Karasapan, a.g.e., s. 196.

²⁸ Karasapan, a.g.e., s. 195; İnal, a.g.e., IV, s. 1772.

²⁹ Trablusgarb Savaşı hakkında bkz. Avanzâde M. Süleyman, **Trablusgarb ve Devlet-i Aliyye - İtalya Vakayı-i Harbiyesi**, (yty); Hali Şıvgm, **Trablusgarb Savaşı ve 1911 - 1912 Türk İtalyan İlişkileri**, Ankara 1989; **1911 - 1912 Osmanlı - İtalyan Harbi ve Kolağası Mustafa Kemal**. Ankara T 985.

³⁰ Yayımlanan lâyihalardan bazıları için, bkz. Atilla Çetin, **Tunuslu Hayreddin Paşa**, Ankara 1988, ss. 297-361; Yusuf Halaçoğlu, "Mithat Paşa'nın Necid ve Havalisi ile İlgili Birkaç Lâyihası", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, İH, İstanbul 1973, ss. 149-176+8 Levha +1 Harita; İdris Bostan, "Muhammed Hilâl Efendi'nin Yemen'e Dâir İki Lâyihası", **Osmanlı Araştırmaları**, İH, İstanbul 1982, ss. 301-326; İdris Bostan, "Zor Sancağının İmar ve Islahı ile Alâkalı Üç Lâyiha", **Osmanlı Araştırmaları**, IV, İstanbul 1986, ss. 163-220+1 Harita; İdris Bostan, "Girid'e Dâir Bir Lâyiha", **Türklük Araştırmaları**, İL İstanbul 1987, ss. 19-23; **Midhat Paşa'nın Suriye Lâyihası**, Naşiri: Hüseyin Tosun, Dersaadet 1324 (Midhat Paşa'nın Suriye valiliği sırasında (25 Aralık 1879) kaleme aldığı lâyiha hakkında bir değerlendirme için, bkz. Musa Çadircı, "Mithat Paşa'nın Suriye Lâyihası", **Türk Kültürü Araştırmaları**, XXVH/1-

Burada metni verilen lâyiha, XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında Trablusgarb'm genel siyâsî durumunu yanında, o tarihlerde vilayetin idaresinde bulunanların durumlarını dile getirmekte ve "Trablusgarb'in Hâl-i Hâzin Hakkında Mûlaiaât" başlığını taşımaktadır. Öncelikle belirtmek gerekir ki bu metin lâyihanın suretidir ve o tarihlerde Trablusgarb'ta sürgün olarak bulunan ve Trablus Belediye tabipliği yapan Dr. Mehmed Reşid Şahingiray'ın³¹ özel evrakı arasında

2, Ankara 1989. ss. 29-40); Yemen Lâyihası, İstanbul 1327 (Siverek mebusu Nureddin Bey tarafından Meclis-i Mebûsân'a sunulmuştur); Tefik Temelkuran, "Makedonya Meselesine Dâir Bir Lâyiha", Güney - Doğu Avrupa Arattırmaları Dergisi, I, İstanbul 1972, ss. 147-164+15 Levha, (Aynı lâyihanın tekrar yayımı için bkz. Sabri Sürgevil "Makedonya Meselesi Hakkında Bir Lâyiha ve Düşünceler", Tarih İncelemeleri Dergisi, V, İzmir 1990, ss. 135-167). Bunların dışında doğrudan Trablusgarb'la ilgili olup yayımlanan lâyihalar da bulunmaktadır: Trablusgarb "da Osmanlı hâkimiyetinin daha güçlü hale getirilmesi yönünde görüşler içeren ve Muştalâ Celâleddin Paşa tarafından ritmi 1285 (1869-70) yılında Sultan Abdülazîz'e sunulan bir lâyiha metni, Avanzâde M. Süleyman, a.g.e., ss. 94-101'de bulunmaktadır. XIX. yüzyılın sonlarında kaleme alınan (muhtemelen 1887-1891 yıllarında) ve o dönemin Trablusgarb vilayetini daha çok iktisadî ve zirâî yönden ele alan başka bir lâyiha için bkz. Nejal Göyünç, "Trablusgarb'a Ait Bir Lâyiha", Osmanlı Araştırmaları, I, İstanbul 1980, ss. 235-256. 1892 yılına ait olup Trablusgarb'la ilgili konulan 25 maddede ele alan ve çözüm yollarının da içeren ve bir yüksek lisans tezine konu olan başka bir lâyiha için bkz. el-Kilani Tuati el-Kilani, II. Abdülhamid Döneminde Trablusgarb Vilayeti ve Mehmed Kâmil Paşa Lâyihası. Ankara 1990, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Aynı lâyihanın aynı araştırmacı tarafından aynı adla daha kısa bir tahlili için, bkz. el-Kilani, XI. Tarih Kongresi, ss. 1569-1577. Ayrıca Trablusgarb'la ilgili olup Göyünç ve el-Kilani tarafından incelenen iki lâyiha ile birlikte Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan on ayrı lâyihaya dayanılarak Trablusgarb hakkında yapılan bir değerlendirme için, bkz. Nesimi Yazıcı, "Lâyihalar İşığında U. Abdü'l-Luuü Döneminde Libya Üzerine Bazı Gözlemler", Sultan II. Abdülhamid ve Devri semineri 27-29 Mayıs 1992 Bildiriler, İstanbul 1994, ss. 47-84.

³¹ Mehmed Reşid Şahingiray (1873-1919), İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin kurucularındandır. 1894'te Tıbbiye'de mezun oldu. Genç Türklerle ilişkisinden dolayı 1897'de Trablusgarb'a sürüldü. II. Meşru ti yet'in ilânından sonra İstanbul'a döndü. Ordudan ayrılarak mülkiyeye geçti. Kaymakamlık, mutasarrıflık ve valilik görevlerinde bulundu. 1915'te Diyarbakir valisi iken bölgesindeki Ermeni tehcirini idare etti. Ankara valisi iken hükümetle anlaşmazlığa düştü ve görevden alındı (1917). Mondros Mütarekesi'nden sonra Ermeni tehcirindeki rolünden dolayı tutuklandı. Tutuklu bulunduğu Bekirağa Bölüğü'nden 25 Ocak 1919'daki firarından bir süre sonra yakalanmak üzere iken intihar etti (5 Şubat 1919). BOA, Sicill-i Ahvâl Defteri, m\ 181, s. 411-412; İbrahim Alâeddin [Gövsal], Meşhur Adamlar Hayatları - Eserleri, IV, İstanbul 1933-1936, s. 1344; Nejdet Bilgi, Dr. Mehmed Reşid Şahingiray'm Hayatı ve Hâtıraları -İttihad ve Terakki Dönemi ve Ermeni Meselesi-, İzmir 1997. ss. 7-41. Reşid Bey'in Kaleme aldığı İl Meşrutiyeti'm tarihçesi için, bkz. Çevri [Mehmed Reşid Şahingiray], İnkılâb Niçin ve Nasıl Oldu, Haz. Nejdet Bilgi, İzmir 1994.

Trablusgarb'a Dâir Bir Lâyiha

bulunmaktadır³². Lâyihanın asıl metnine ulaşmak maksadıyla. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Evrakı katalogları taranmış olup, bazıları yayınlanan ve inceleme konusu olan lâyihalar arasında bu lâyiha metnine tesadüf edilememiştir.

Lâyiha sureti. 36x24 cm. boyutlarında, 16 sayfalık bir forma kağıda yazılmıştır. Birinci sayfaya lâyiha sureti hakkında iri harflerle kısa bir açıklama konulmuştur. Lâyihanın tarihi, içeriği ve nereye sunulduğunu belirten açıklama şu şekildedir: "1320 tarihinde makamât-ı âliye takdim kılınan lâyiha sürelî oluh hâl-i hâzırdeki Trablus'un ihtiyacâtı ve Trablusgarb erkân-ı vilâyeti hakkında malûmâi-ı kâffeyi hâvi olduğundan berâ-yı mütâlâa arz ve takdim, kihnnuşdur." Lâyiha sureti hakkındaki bu açıklama birinci sayfada yer almakla beraber, lâyiha metni sekizinci sayfadan başlamakta ve 16. sayfada sona ermektedir. Diğer sayfalar ise boştur. Lâyiha metni her sayfaya ikişer sütun halinde ve her sütun numaralandırılarak yazılmıştır. Dolayısıyla metin 18 sütundan oluşmaktadır.

14 Ekim 1904 tarihini taşıyan lâyihanın yazarına gelince: Lâyiha sureti üzerinde yazarının kim olduğu hakkında herhangi bir kayıt bulunmamakla beraber, bu metnin Dr. Mehmed Reşid Bey'in kaleminden çıktığı anlaşılmaktadır. Mehmed Reşid Beycin hâtıraları başta olmak üzere, kendi el yazısı olan birçok belge incelenmiş ve lâyiha sureti ile hâtıra ve belgelerdeki kaligrafinin aynı olduğu sonucuna varılmıştır. Mehmed Reşid Bey kaleme aldığı metinlerin -altına imzasını attığı resmi yazışmalar hâriç- hemen birçoğunda ismini belirtmemiştir. Fakat olaylara bakışı, ülke meselelerine ilgisi ve Özellikle -hâtıra ve notlarında da yaptığı gibi- kişiler hakkındaki ilginç gözlemleri, lâyiha yazarının Mehmed Reşid Bey olduğunu yeterince ortaya koyduğu kanaatine varılmıştır. Ayrıca kendi özel evrakı arasında bulunmuş olması da bir Ölçüde bu kanaati pekiştirmektedir.

"Trablusgarb'in Hâl-i Hâzır Hakkında Mütalaât" başlığını taşıyan lâyihanın 1-4. sütunlarında yer alan ilk kısmı, "Mütalaât-ı Umûmiye" başlığını taşımaktadır. Bu kısımda İtalya'nın nüfus fazlası bulunduğu, eskisi gibi Fransa, Amerika ve Tunus'a göç eden olmadığı için yoksulluğun arttığı ve sürekli çıkan isyanların mevcut rejini tehdit ettiği. Tunus'taki ve Habeşistan'daki başarısızlığa rağmen. Trablusgarb'tan ümidini kesmediği ve Fransa ve İngiltere ile de anlaşmayı başararak, Trablusgarb üzerinde hak iddia etmeye başladığı belirtilmektedir. İtalyanların işgal hakkı iddialarının gazete haberi seviyesinde olmadığı ve vilayetin önemli merkezlerinde, İtalyan okullarının açıldığı ve günden güne yoksul İtalyan göçmen sayısının arttığına dikkat çekilmektedir. İtalyanların emellerini gerçekleştirmek için fırsat kolladığı Trablusgarb'ta. halkın, İtalyan işgaline taraftar olan ve olmayanlar olarak ikiye ayrıldığı, İtalya propagandasının etkili olduğu ve vilayet idarecilerinin vilayet ihtiyaçları yönünde gayret gösterdiklerinde Osmanlı yönetiminin yeniden itibar bulacağı belirtilmektedir. Ayrıca, henüz Osmanlı hâkimiyetini isbat edecek bir

³² Mehmed Reşid şahingîray'ın evrakı, torunu Sayın Turan Muşkara Bey'in özel arşivinde bulunmaktadır. İncelemem için verdikleri izinden dolayı teşekkür ederim.

müessese bulunmadığı ve bir plân dâhilinde vilayetin imar edilmesi gerektiği de vurgulanarak, vilayette her şeyin gerçekleşebileceğine delil olarak. Hafız Paşa'nın az zamanda birçok işi başarması gösterilmektedir. Son 10-15 yıl içinde burada valilik yapanların, halef selef rekabeti yüzünden iş göremedikleri, dolayısıyla bu rekabetin kaldırılması gerektiğine işaret edilmektedir.

Lâyihanın ikinci kısmı (4-17. sütunlar), "Erkân-ı Vilayetin Ahvâli" başlığım taşımakta olup, en ağırlıklı kısmım oluşturmaktadır. Burada İtalyan emellerinin gerçekleşmesine uygun zemin oluşturan vilayet idareci ve memurları ile idare üzerinde nüfuz sahibi olan zümrelerin sosyal-kültürel yönleri ve ilişkileri ayrıntılı bir şekilde tasvir edilmektedir. Vilayet erkânı durumunda bulunan memurlar, tek tek ele alınmakta ve hususi hayatlarına da değinilerek sosyo-psikolojik tahliller yapılmaktadır. Söz konusu edilen kişilerin hemen tamamının aleyhinde bilgiler verilmektedir. Lâyiha yazarının kişiler hakkında bu denli ayrıntıya varan gözlemlerde ve tahlillerde bulunmuş olması da ilginçtir. Ayrıca, abartma veya maksatlı değerlendirme payını çıkartmış olabilesek bile, verilen bilgiler memurların ve halkın sosyal yaşantısındaki yozlaşmanın boyutlarını ortaya koymaktadır. Bu kısımda verilen bilgiler, XX. yüzyılın başlarında vilayetin yetenekli olmaktan öteye, vasat seviyede idareci ve memurlardan bile yoksun olduğunu göstermektedir.

Lâyihanın son kısmı (17-18. sütunlar) "Hülâsa" başlığını taşımaktadır. Burada İtalya'nın ilgisi özellikle vurgulanarak bölgenin ve halkın genel ihtiyaçları belirtilmektedir. Vilayet erkânının ortaya konulan durumları dolayısıyla vilayetin elden çıkma tehlikesinin arttığı dile getirilerek, "Makam-ı HilâfeTten çâre bulunması istenmektedir.

Lâyihanın altında yer alan 14 Ekim 1904 tarihinde, vilayetin başında bir vali bulunmuyordu. Lâyhada belirtildiği gibi vali vekâletinde vilayetin defterdârı Abdurrahman Bey bulunuyordu. Defterdardan önce 13 Mayıs 1904 tarihine kadar valiliği vekâletle Hüseyin Hüsnü Efendi' nin yürüttüğü ve ölümüyle yerine Abdurrahman Bey'in gelirdiği anlaşılmaktadır. Abdurrahman Bey'in, 1905 yılında Receb Paşa'nın valiliğe getirilmesine kadar bu görevde kaldığı tahmin edilmektedir. Dolayısıyla bu lâyiha için. Hafız Mehmed Paşa'dan sonra erkân-ı vilayetin bünyesinde var olan olumsuzlukların, meydana boş bulup giderek vilayete hâkim olmasından duyulan rahatsızlığın ifadesidir denilebilir.

Lâyiha metni muhteva bakımından sadece Trablusgarb'la ilgili olanlar değil, yayınlanan diğer lâyihalardan da bir hayli farklıdır. Bunun asıl sebebi lâyiha yazarının memleket meselelerine bakış açısı olmalıdır. Lâyiha yazarının, buraya siyasi görüşlerinden dolayı sürgün olarak gönderilen, Jön Türk hareketine mensup bir hekim olması dikkate alındığında, lâyihanın muhtevasını diğerlerinden farklı kılan özellik açıklık kazanmaktadır. Bilindiği gibi Jön Türkler ülke yönetiminin tepeden tırnağa yozlaştığını iddia etmekte idiler.

Son olarak, lâyiha metninin yayımında dikkate alman hususları belirtmek gerekiyor: Metnin dilinin büyük ölçüde anlaşılır olduğu ve daha önemlisi belge niteliği taşıdığı için, sadeleştirme veya herhangi bir açıklama yapma gereği duyulmamıştır. Asıl metinde yer alan sütun numaraları, o sütunun ilk kelimesinden Önce köşeli parantez içinde verilmiştir. Metin içindeki dipnotlar lâyihanın asıl metninde de bulunmaktadır. Yalnız, bazı dipnot numaralarının açıklamaları lâyiha suretinde boş bırakıldığı için aynen aktarılmıştır. Metnin okunmasında kesinlik kazandırılmayan kelimelerin önüne parantez içinde soru işareti konulmuştur. Hiç okunamayan yerlere, parantez içinde tahminen kaç kelimenin okunmadığı belirtilmiştir,

C. Lâyihanın metni

TRABLUSGARB'IN HÂLİ HÂZIRI HAKKINDA MÛTÂLAÂT

Mütâlaât-ı Umûmiye

Malûmdur ki ş'ibh-i cezîre ile birkaç akim ada üzerinde sıkışmış olan İtalyanlar, hayli vakitten beri Trablusgarb vilâyetine nazar-ı hırs ve istikalarım dikmişlerdir. Günden güne tekessür eden İtalya'nın nüfuzu -evvelleri her sene Amerika ve Fransa 'ya birçok muhacir ve amele giidiği için- bir dereceye kadar muhafaza-i itidal edebiliyordu. Şimdi memâlik-i mezkûrede İtalyanlar evvelki müsâidâta mazhar olmadıkları gibi istiskal bile gördüklerinden ve Tunus'un İşgalinden evvel Tunus'a soku/muş olanların çoğu da tesadüf eyledikleri mevânî sebebine orada harmanladıklarından açıkda kalan bu kadar aç ahâlî için yeni bir kazan bulmak İtalya hükümeti için pek mühim bir mecburiyet-i hayatiye hükmüne girmiştir. Hususiyale sosyalistlerin gündün güne nüfuz kesb etmeleri ve sefalet ve ihtiyaç şevkiyle İtalya 'mu her yerinde heman her gün isyan ve karışıklıklar zuhuru saltanatı ve hükümetin tarz-ı hâzırına tarafdar olan Muhafazakâr ve Liberal fırkasını ziyâdece düşündürmeğe başlamıştır.

Tunus 'daki muvaffakiyetsizlik, Habeş 'deki mağlûbiyet-i fahişe ricât-İ hükümetin ümidini kesmedi. Siyâseten oldukça mühim f: " I doklar çevirerek Fransa ve İngiltere hükümetleriyle barışdıktan sonra Trablusgarb üzerinde "Hakk-ı işgal" meselesini sıkı sıkıya ortaya koymağa başladı. Biz, birçok seneden beri Trablusgarb 'da İtalya 'mn iakib ve tatbik eylediği politikayı gözümüzle görmemiş olsa idik İhtimal ki bu "hakk-ı işgal" meselesini evrâk-ı havadis hayâlâtı olmak üzere telakki ederdik. Fakat Bİngazi'de, Deme'de, Mısra'ta ve merkez-i vilâyette açılan mektebîer; İtalya nüfuzunun kökleşmesi ve tevsii için sarfedilen emekler gündün güne adedi çoğalan baldırı çıplak İtalyan muhacirleri, gözümüzün önünde olduğu için ve hususiyale mübâhasât-ı zâtîyemizle İtalya'nın ve İtalyanlar'ın ihtiyacât-ı içtimâiyelerine vâkıf olduğumuz için [2] makâsıd-ı istilâyesine kanaât-ı tamme hâsil eklik. Maatteessüf (?) oldukça kökleşmiş olan İtalya nüfuzu her gün birer suretle

kendisini göstermeğe başladı. Terfihleri kemâlde; maksatlarını kuvveden fiile çıkarmak için vesile aramağa başladılar. Her gün İtalya müdâhalesini intaç edecek bir vak'anın zuhuruna intizar olunuyor. Bu hâli en büyük bir memurdan en küçüğüne kadar bilmeyen yokdur. Ahâli ikiye ayrılmış: Bir kısmı salâbet-i diniyeleri muktezâsınca İtalyanlar'ın harekât-ı tecâvüz-kârânelerini hiç görmüyorlar. Fakat ellerinden birşey gelmiyeceğine zâhib olarak (Tevekkeltü alâ'ilah) hükümüne tâbi olmuşlar. Düşünmeğe tedbir aramağa lüzum görmüyorlar! Bir kısmı da İtalya parasıyla, mevâidiyle kışkırmış bazı esâfildir ki her yerde hükümetimizin zaafını, idaresizliğini ilân ve İtalya hükümetinin müessesât ve icraatını mübalağa ile medh ve işaa-ı sena etmededirler. Trablusgarb "Tripoli ten", merkez-i Hilafa t'den uzak, ehemmiyet-} siyâsisesipek büyük cüz'i himmetle terakki ve ümrâna mustaid vâsi bir vilâyettir. Lüükümet-i merkezivenin muktedir memurlar intihabı hususunda göstereceği himmet, vilâyet memurlarının ihtiyacât-ı belde ile mütenâsib faaliyet ve gayretleri sayesinde, maatteessüf ahâli İndinde kıymeti küçülmekte olan Hükümet-i Osmaniye yeniden itibar bulacak; hükümetin hüsn-i niyet ile teşebbüs edeceği icraat-ı terakkicüyâneyi gören sekene-i vilâyet bizde de bir hükûmeî-i âdile ve mukledirenin varlığını anlayacak; İtalya dellaltarının tezvirât ve teş-ikâtına nazar-ı istihfaf ile bakmağa başlayacak; uyanan gayret-i milliy ve diniye tecâvüzât-ı ağyara karşı bir sedd-i metin-i muhalefet teşkil edecektir. Vilâyetin ıslahat ihtiyacını def etmek ihtiyacâtı büyük bir himmete mütevakkıf değildir. Ağyarın gözünü yıldırmak için lüzumu kadar (?) mühimmât-ı askeriye irsali; mevcut köhne istihkâmların ıslah ve ikmâli; yetmiş seksan doksan senedir burada yerleşmiş olduğumuz [3] halde henüz hâkimiyet-i Osmaniye'yi isbât edecek bir ?nüessese bulunmadan birkaç müessesât-ı askeriye-i aliyye ve nâfia tesisi vilâyetde eyreti oturduğumuza delil olan kurün-ı vustâdan kalma hükümet konağının hedmiye/şeref-i hükümetle mütenâsib bir hükümet konağı inşâsı, hâlâ eski Arab hücumları devrinde bulunuyormuşuz gibi şehri kuşatan sûr-ı atikin hedmiyle şehre taze hayat ve saf hava i'tası gibi merkez-i vilâyete müteallik bazı İşler yapıldıktan sonra esas ve ciddi bir plân dâhilinde bütün vilâyetin imar ve ıslahına bed'an ve mübaşeret etmelidir. Burada herşeyin kabil-i icra olduğuna birinci delil merhum "Hafız Paşa"mn az zaman içinde birçok muvaffakiyâta nâiliyetidir. Hüsn-i niyet sahibi, muktedir, namuslu ve faal bir vali ve ona göre mutasarrıf ve kaimmakam tavini matlûb-ı ıslahat ve icraatı te'min husulünü sınamışdır. Ancak bizde her valinin şahsına, zekâ ve kabiliyetine göre bir hatt-ı hareket takibi eskiden beri mer'i bir ahvâl olduğundan her valinin tebeddülü akabinde bütün muamelât-ı vilâyetde bir tebeddül vukua gelmekte ve bu cihetle hiçbir iş görülememektedir. Bu da halefin selefe olan rekabeti, ortada bazı menfaatperestlerin delâlet-i ihtilâl-kânleri, valilerimizin umûr-ı idarede hîhehre ve vazifelerine bigâne olmaları gibi esbâbdan ileri gelmektedir. Her valiye göre umûr-ı vilâyetin düçâr-ı tebeddül olduğunu anlamak pek kolaydır. Yekdiğerini takib eden dört beş valinin takib etdikleri hatt-ı hareket tetkik edilecek olunursa maruzatımın isabeti taayyün eder.

Meselâ: "Râsim Paşa" birçok seneler vâililikde bulundu. Muamelât-ı siyâsiye ile hükümetin ecânibe karşı mevkiini bir dereceye kadar metin bulundurmağa muvaffak olmuş. Fakat memleketin imarına İdârenin ihtilâfına katıyyen ehemmiyet vermemiş onbeş senede ancak kendi bağçesine kadar bir şose yaptırmakla isbât-ı mevcudiyet etmiş. "Nâmık Paşa"⁷ ona halef oldu. Bazı icraatda bulunmağa yeltenmiş fakat ciddi iş görmekten ziyâde rütbe almak, mevkiini tahkim etmek gibi makâsîd-ı şahsiyeye çalıştığı için sahtekârlığı çabuk anlaşıldı. Bunu takib eden "Hâsim Paşa" devri atâlet-i mutlaka içinde geçdi. Hükümet konağına bile gitmediği için ikamet buyurduğu hâne mahdumu Muhtar Bey'in dalkavuk ve vâsita-i irtikâb ve sefahatlerine kaldı. O zamanki defterdarın (merhum Tevfik Bey) ekmeğine yağ sürdü. [4] "Merhum Hafız Paşa" büyük bir gayret ve ciddiyetle işe sarıldı. Az zaman zarfında çok iş görmeğe kalkıştı. Birçok mevâriye tesadüf etdi. Fakat hüsn-i niyet ve fedakârlığı semerât-ı nâfiâ hâsıl etmeğe başladı. Bundan sonra "Hüseyin Hüsnü Efendi" vali oldu. "Hafız Paşa'nın" icraatına tekme ile urdu. Vücudu alıl, tecrübesi mefkud olduğu için yapmak isterken bozdu. Yahud hiçbirşey yapmak istemedi. Buna vekil olan defterdar Abâurrahman Şevket Efendi cümlesine rahmet okutdu. Râsim Paşa 'mn zamanına siyâset, Nâmık Paşa 'mn zamanına riyakârlık, Hâsim Paşa zamanında sefahat ve atâlet, Hafız Paşa zamanına gayret ve hüsn-i niyet, Hüseyin Efendi devrine hiçlik devri denilirse defterdarın vekâletine de devr-i meskenet ve cebânet demek muvafıktır. Görülüyor ki on sene zarfında her valiye göre tarz-ı idare değişmişti. Niçin? Çünkü vilâyetin ihtiyacâtı nedir? Bunları ne suretle def-i izâle etmeli? Vilâyetin imarât ve ıslahatı ne tarzda mevkii-i icraya konulmalıdır? Bu cihetler nazar-ı itibara alınarak mevkie, tabiat-ı ahâliye ve ahvâl-i siyâsiyeye göre ciddi, esaslı, akıl ve hikmete muvafık bir program takib olunmuyor. Böyle bir program tanzim edilir ve bu programın takib ve tatbiki valiler için bir mecburiyet altına konulursa selef ve halef rekabeti ortadan kalkar ve bi't-tabii az zaman içinde semerât-ı nâfiâsı istihsal olunur.

Şimdi gelelim vilâyet erkânının vilâyetin nezâket-i siyâsiye ve ihtiyacât-ı labiyyesiyle kabil-i telif olmayan ahvâl-i husûsiye ve umûmiy eler ine.

Erkfin~ı Vilâyetin Ahvâli

Vali vekâletinde bulunan defterdâr-ı vilâyet saadetlû Abdurrahman³³ Beyefendi hazretleri nâzik halim ve gayet mütevazı ve ihtimal, ki afif ve fakat âmir olmak için icab eden hasâisden mahrum, korkak tecrübesiz ve gayet tenperver bir zâtdır. Defterdarlığı zamanında eşirrâdan vilâyet muhasebe mümeyyizi "Mehmed Fehmi"ye³⁴ ve mesâlih-i cârîye kâtibi Arife³⁵ dizginini kapdırmış bunların ve hempalarının irtikâb ve irtişasına geniş bir meydan açmışdı. Vali vekili olunca bi't-tabii kendisine [5] tahakküm edenlerin adedi arttı. Çünkü defterdara hulul ve badehu tahakküm etmek pek kolaydır. Çalgılı, rakslı bir davet yapmak kesret küül ile müşârinileyhi

³³ Hâlâ defterdardır.

³⁴

³⁵

rakkaselere refakat edecek bir dereceye getirdikten sonra tekli/âla girişmek kâfidir. Şeref ve haysiyeti bu yolda pâymâl olunca derhal kemend-i inkiyada boyun uzatır.

Bugün defterdar bey sayesinde vilâyet umûm öyle bir hâle gelmiştir ki tavsifine insanın ağızı varmıyor. Meselâ: Bir günde birbirini nakız müteaddid emirler sâdır olur da vali vekilinin haberi olmaz. Olsa da bu tenakuzdaki mehâziri ihata edemez. Hâkimin riyaseti altında müteşekkil miltegalibe çetesi bi'idimle şuaabât-ı idareye parmak sokmuş vali vekiline hait-ı hareket talîm, kimisi yazılacak muharrerât-ı resmîyenin müsveddesini keyfe mâ yeşâ imlâ eder; kimisi kavâid ve km'ânin hâricinde meclis-i idarede kararlar tanzim etdirir; kaimmakamlar tebdil olunur, memurlar az! edilir, akşam bakiyyesi olan mahmurluğunu gündüz saat beş altıya kadar muhafaza eden uyusuk dimağla vali vekili de saat yedi raddelerinde makam-ı âlîlerini teşrifle dosyalarının tertibatı veçhile evraka muamele icra eder.

Vilâyet tercümanlığında müstahdem Keldâni "Faik"³⁶ vasıtasıyla defterdarın ve umûr-ı hükümetin en küçük ahvâlından haberdâr olan ecnebi konsolosları en âdi bir mesele için yasakçılarını göndererek tehdid ederler. Şeref-i hükümetin ihlâl edileceğini anlamayan defterdar bey yasakçının vaz'-ı pür heybeti vilâyet tercümanının konsolosun tercüman-ı hissiyatı olmakda gösterdiği şiddet karşısında derhal cevâb-ı muvafakat verir.

Vali vekilinin duygusuzluğu o derecededir ki meselâ İtalya konsolosu hükümet konağında bir ara İtalya bayrağı aşılmalıdır teklifinde bulunsa sızıltı çıkmasın "ta 'bir müşarünileyhindir" diyerek derhal bu bâbda emir verir. Faraziyata ne hacet? Geçenlerde buna benzer iki vak 'a olmuşdur: Fizan telgrafhattı müfettişi Rahmi Bey³⁷ buradan giderken Pây-i taht ricaline hediye olmak üzere birkaç câriye almışdı. İtalya konsolosu bunu haber alır. Vapur kumpanyasına bir kişiden ziyâdesi için bilet kesmemesini emreder. Bununla iktifa olunmaz, polis komiseri Şa 'ban Efendi ile beraber konsoloshane baş tercümanını vapura gönderir. Ve hükümet [6] memuru olan mumaileyhi isiicvâb ederler! Keza geçende İtalya konsolosu haber gönderir; zabtiye ve asker devrîyeleriyle beraber bir yasakçının bulunmasını teklif eder. Defterdar bundaki hikmet-i siyâsiyeyi ihâta edemediği cihetle derhal cevâb-ı muvafakat verirse de bazı eshâb-ı hamiyetin müdâfaa-i şedîdesi sayesinde fikrinden vaz geçirilir. Yine geçende mekteh-i idâdî-i mülkî müdürü yanlışlıkla bir haneye girer; oradaki kadınların feryadı üzerine İtalya kavası koşar müdür efendiyi tahte 'I-hfz İtalya konsolatosuna götürmekte iken bazı müdâhale üzerine polis merkezine sevk olunur! Müşarünileyhin en korkduğu şey gürültü ve sızıltı zuhurudur. Valiliğe çok yeltenmiş olduğundan âyanın şikâyeti ve sefirlerin müdâhalesi ile valiliğine mümanaat olunur veyahud İstanbul'ca idaresizliğine hükm olunur korkusu, rehber-i efkâr ve ef'ali olmuşdur.

36

37

Tarhana kazasında kıtal olmuş; birçok kişinin cesedi ortada kalmış; birçok emval işlisâb edilmiş; bunun hiç ehemmiyeti yoktur. Çünkü hükümet yazmıyacak olursa vak'a hiçbir veçhile Merkez-i Saltana! 'a esma' olunamaz; sızıltı da meydan bulamaz, Felan hazâda kaimmakam cebr ve şiddet ile ahâliyi hicretde muzatir bırakmış; bu da ehemmiyetsiz. Çünkü ahâlinin feryâd ve istikası ancak makam-ı vilâyete kadar vâsil olabilir. Felan mahal ide âşâr ta 'sirinde dehşetli sui istimal vukua gelmiş; hükümet yüze mukabil ancak otuz nisbetinde öşr almış; yetmiş memurlar arasında taksim olunmuş; bunun da hükmü yok: Bu ekseriyetle vâki' ve ancak hükümetin zararını müntic âdi bir mesele olduğu için her dürlü ihtimâlê karşı küçük ve sathi bir teftiş muamelesiyle maslahat tesviye olunur! Velhâsıl sızıltı ve şikâyet Merkez-i Saltanat'a vâsil olmasın da isterse kıyamet kopsun vali vekili hazretlerinin vazifesinden değildir (?): Hülâsa o Irak arz edeyim ki müşarünileyh hilkaten şerir değil fakat sefih ve cebin olduğu için en büyük bir şerir kadar vilâyete zararbağs olmaktadır. Bu bâbdaki mâruzâtımın agrâzdan pek bâid olduğunu en sathi tahkikat bile meydana çıkaracağından bu bahs-ı keder âveri kapayalım. Şimdi vilâyetin rükn-i sânisî olan hâkime gelelim: Vilâyet nâibi Şerif Efendi hazretleri³⁸ hırsız, insiz, şerefsiz, lâf masinesi denilecek derecede geveze sec'peresî [7] bir koca yobazdır. Merhum Hüseyin Efendi zamanında makâm-ı vilâyet, bu derece baziçe-i şeyâtin olmadığından hâkim efendi mahkeme-i şeriyedekî (müktesebât) ile iktifa ediyordu. Rüşvet vermeğe pek ziyâde alışmış ölüen bura halkı hâkimin en küçük bir mübalağasıyla redd etmiyecek derecede gösterdiği tevazu a meftun olarak sık sık mahkemeyi ziyarete başlamışlardı. Bu sayede hâkim efendi kendisine çeki düzen verebildiği gibi (akrabasından) olduğu rivayet olunan vâsita-i irtikâbı "Molla SafveV'de³⁹ insan sırasına girebilecek bir kıyafet almışdır. Daha o zamanda bile bitrava muvasalatdan beri maaşına el sürmediği ve (havadan) geçindiği kendisinden mervî olmak üzere şâyîidi.

Vaktâ ki defterdar vali vekili oldu ve ebvâb-ı irtikâb geniş açıldı, müsecca' ve tumturaklı sözleriyle sessiz defterdar üzerinde bir nüfuz hâsıl eden hâkim efendi için ufk-ı irtikâb pek vüs'at buldu. Mahkemeyi bıraktı. Şimdi sabahdan akşama kadar hükümet konağında defterdarın sağ cenahında bir mevkii-i müstahkem işgal etmelidir. Mahkeme işleri tamamıyla Arabi başkâtibi Abdurrahman⁴⁰ Efendinin üzerinde kalmışthr. Filhakika mesâil-i şeriyeye için hâkimin mahkemedin gaybubeti müceb-i menâfi ise de buna mukabil umûr-ı hükümet pek büyük zarardadır. Hâkimin hakkını yemek istemem. Ecnebilere âit hitsusâtda heman hiç müdâhale etdiği yoktur. Müdâhale etse bile defterdarı bir dereceye kadar herin gafletten ikaz içündür. O bile ecânibe karşı hükümetin bu derece zilletle düşüğünü hoş görmez. Bunu isbat eden hâl buranın ahvâlinin iştikâ ederek makamât-ı âliyeye mürâcatıdır. Hâkimin hüsn-i niyetinden ziyâde riyakârlığa delil olan bu iştikâ maruzât-ı ücizîyi tasdik eder bir delil

³⁸ Bu zât oradan ijfîsal etmiş ve muahharım Kastamonu naibi iken vefat etmiştir. Şimdiki hâkim gayet ağır, câhil ve ekli bir zât olub paraya rmıkayyedi darb-ı mesel hükmündedir.

³⁹

⁴⁰

olabilir. Defterdara ihtarâtda pek ileriye gidemez. Çünkü defterdarı gücendirecek olursa (bu da muhal ya fakat menfaatperestân pek ince dokurlar) umûr-ı dâhiliyedeki meksebi mühtet olur. İşgal ettiği makarn-ı mühimini rakihlerine kapdırır korkusu [8] vardır. Molla'mn riyakârlığı çok meşhurdur. Mevsûku'l-kelim birisinden işitdim ki merhum. Hüseyin Efendi istifasının kabul olunduğuna dâir telgraf alınca hâkim yanına gitmiş "sıhhat ve afiyet ve selâmet-i vücûd-ı âli-i velinimetlerine taalluku hasebiyle buradan gitmenize memnun isem de zât-ı âli-i fehîmâneleri gibi bir zât-ı âli-i kadrin ve bir v âli-i felâtun-ı tedbirin maiyyet-i cihânkıymet-i sâmilerinden mahrum kalacağım cihetiyle kendimi insanların en bedbahtı en mükedder ve meyusu addediyorum" mealinde ve taklidi muhal, müsecca' tekerrüüü bir cümle ile reisti'I-riyakâr ân olduğunu isbat etmişdi ve merhumun hareketinden bir hafta sonra da meclis-i idarede evvelce yapılmış bir karardan bahisle "vâli-i sabıkın hiçbir şeye akli ermezdi, mübarek kimseyi de işe karışdınnazdı, işte bu karar da onun bir pislîği, bunu kim temizleyecek" tefevvühünde bulunmuşdu. Vilâyetde bir şirket-i irîikâb teşekkül etmiştir. Her kimin vilâyetçe görülecek bir işi olursa derhal bîr kıymet tayin olunur. Vâsıtalar parayı alır kumpanyaya teslim eder. Derhal meclis-i idare teşekkül ederek hâkim efendi (Bismillah) ile karar müsveddesini yapar İse de muhavver maîlub da ceryan eder. Hâkim, niektubcu, mü'ti, meclis-i idare başkâtibleri ve iki âzâ-ı mü'tenejfiye arasında laksim-i uzmâ ile hakk-ı karar tevzii olunur. Herkesin yüzünde güzel bir iş yapıldığına alâmet olmak üzere bir beşâset olduğu halde meclisten çıkılır.

Hâkimin bu seyyiâtinden başka diğer bir fena huyu vardır ki o da gulâmpere siliğidir. Bugün memur ve ahâli herkesin malûmudur ki hâkim efendi kendisine vasıtalık eden müddei-i umûmi muavini "Sabrî"⁴¹ Efendi'nin hanesine haftada iki üç gece oğlan getiriyor. Konyak ve rakı meclisi tertib ve âyin-i iût icra ediyor. Tab 'ân pek hasis ve pespaye olduğu için iki üç gurusluk Yahudi oğlanlarına tenezzül etmesi herkesin dehân-ı istihfâfında dolaşmaktadır. Ahâliden bazıları bu meseleden bahs ettikleri sırada Trablus ahâlisinde gulâmpârelik heman umûmî denilecek bir sûretde olduğundan hâkimin bu hastalığına kimse taarruz etmese de pek aşâğı ve mevkiyle gayr-ı mütenâsib oğlanlarla hembezm olması çirkindir diyorlar. Filhakika beldenin müftis⁴² ibne ve gulâmpâre olmasına göre ahâlinin bu hâbdaki mütâlâaları [9] be/deve göre yakışacak elim bir mütâlâa ise de biz Türkler bu sözleri içimiz yanarak işidiyor ve vukuu hâli gözyaşı dökerek görüyoruz. Gelgelelim vilâyetin rûkn-i sâlisi olan mektubçuya.⁴³

⁴¹ Mumaileyh şimdi vilâyetin hukuk riyaseti malcamını işgal etmekte ohih sefih, ayyaş, iki yüzlü, icara yürekli ve gayet m Ufsid ve her veçhiyle şayân-ı nefret bir zâtıdır.

⁴²

⁴³ Şimdi Yozgad mutasarrıfı ohib yerine geçen Fuad Bey hakkında her ne söylense az, devr-i sabıkpen >erdelennden ve gayet ahlâksız bir şohısdır.

MektûbUi vilâyet izzetlû Mehrned Ali Bey müddeN hayatında amirlik edecek bir mevkii de bulunmamış, kitabet ve inşâdan sarf-ı nazar doğrucu imlâ yazmağa gayr-ı muktedir, respâyelikden yetişme, ümmî denilecek derecede malûmatsız, ahmak denilecek mertebede muhâkemesiz bir zâtdır. Hafız Paşa merhumun valiliğinde bu memuriyet-i mutenaya tayin olunarak Trablus 'a geldiği vakit memuriyetine pek bigâne olduğunu çabuk isbat etmiş, haysiyeti kalem hulefâsı mertebesine düşmüş, merhumun gördüğü istiskal üzerine heman burada barınamayacak bir hâle gelmiş idi. Vâli-i sabık Hüseyin Efendi 'nin muvasalatında mektubçu I uğumı göstermeğe yeltenmiş ise de "kaş yapayım derken göz çıkaracak" derecedeki salaklığı, cehl-i galizi, azamet-i eblehânesi sayesinde vali ile arası açılmış ve dâire-i hükümete gidemeyecek bir hâle gelmiş idi. Vaktâ ki defterdâr-ı bîhoş vâli vekili oldu, âyin-i cem arkadaşlarından olan mektubçu da insanlar arasına kaşdı. Mumaileyh imzasından mesul tuulamiyacak derecede ahmak ise de mevkü-i muktezâsınca şirketten hissedâr-ı menfaatdir.

Mektubçunun ahmaklığına, şerefsizliğine bir misal arz edeyim: Sa'de⁴⁴ nâmında bir çalgıcı karının sermâyelerinden bir Tunus'lu kızı kendisine metres ittihaz etmek ister. Bunun için de kızın Sa 'de 'ye olan onbeş Fransız lirası borcunu tesviye ve ayrıca da ufak tefek mesârifına karşı olmak üzere üç dört lira i 'ta eder. Aynı bir hanede masrafın tezâüf edeceğini anlayabilen mektubçu kızı kendi evine getirmeğe kalkışır. Böyle kuyuda ve bir kişinin tesahubuna alışmamış olan kız razı olmaz Tunus'a avdet teşebbüsünde bulunur. Mektubçu para acısıyla şerefini, mevkiiini unudur ve Fransız konsoloshanesine müracaat eder. Kız bu gibi gürültülere alışık olmadığından "Mektubçu benimle birkaç defa münâsebetde bulundu, bu paraları da o sırada ihsas eylediğim lezâiz mükâfatı olarak bana bahş ve hediye eylemiştir" iddiasında bulunur. Bu veçhile mektûbi-i vilâyetin hem parası gider, hem de varlığı meşkûk olan haysiyeti resmen mahv olur. Halka da bir iki haftalık güftü için sermâye çıkar.

[10] *Mazhar Paşa oğlanğından yetişen mektubçu bey için bu gibi rezaletler istib'ad olunamaz ise de mevkii ve memuriyeti hasebiyle hamiyetkârân milleti dilhân etmektedir. Bu rezaleti müteakib edebisizlik kâfi değilmış gibi Bâb-ı Cedid polis komiseri⁴⁵ Hannıda vasıtasıyla tabakaî-ı sefîleden bir Yahudi kızını hanesine getirmiş ise de makam-ı celîl-i mübeşşirîden vâki olan ihtâr-ı şedi'd üzerine kızdan sarf-ı nazar etmek mecburiyetinde bulunmuşdur. İşte bir nebze tavsif olunan câhil, ahmak, ahlâksız ve namussuz mektubçunun hâkimin koltuğu altında meclis-i idare pazar-ı irtikâbindan hissesine düşecek kâr ve kisbe muntazır olmaktadır.*

Vilâyetin rûkn-i râbi'i olan müfti, faziletlû Abdüsselâm⁴⁶ Efendi şöhreti insan ve fakat bilcümle hasâis-İ İnsâniyeden mahrum bir mahlûkdur. Merhum vâli-i esbâk Nâmık Paşa zamanında münhal olan vilâyet müfûlîğine tayin olunmuş idi. Müftiik

⁴⁴ Çalgıcı bir karı. Hâlâ oradadır.

⁴⁵ Hâlâ Trablus 'da ikinci komiserdir. Gayet ahlâksız bir şahısdır.

⁴⁶ Mumaileyh vefat etmiş yerme oldukça ehven-i şer olan damadı kaim olmuşdu.

makamının ilim ve faziletiyle ulemâ meyanında bir mevkii-i mümtaz ihrâz edenlere tavsiye olunması âdât-ı mevzua muktezâsından iken cehli ve sûi ahlâkı herkesçe ma 'ruf ve ulemâ arasında kadr ve itibarı nefkud olan Abdüsselâm 'in müftiliğe tayini büyük bir kıy I ü kail müteceb olmuşdu. Fakat hem-illet olması hasebiyle bunu şiddetle iltizam eden Nâmık Paşa cebren erbâb-ı şikâyeti susdurmuşdu. Herkesçe malûmdur ki o makamı işgal eden Abdüsselâm hâlâ oğlan peşinde gezmekte ve kudreti ifrat taaddiye müsöid olmadığından ekser ahvâlde müteaddiddir. Meclisinde bulunanların mevsuk rivayetlerine göre müftinin göbek oyunu beyne İ-esâfil pek meşhurdur. Esasen hiçbir meziyet ve itibarı hâiz değil İse de makamı muktezâsınca, her dürlü kavânin ve nizâm ât hilâfında olarak kayd-ı hayat şartıyla meclis-i idarede âzâ bulunan iki kişinin vâsita-i nüfuzları olmakda ve ekseriyet-İ ârâya hizmet etmelidir. Bittabi' bu hizmetlerine mükâfaten kumpanyada bir küçük hisseye nail olmaktadır ki birkaç sene zarfında üçyüz liralık bir hâne inşâ ettirmesi buna delildir.

[11] Vilâyetin şuaabât-ı sâiresine geçmezden evvel hâkim kumpanyasının iki akd-ı mühimmini ve vilâyât için bir belâ-yı azim olan tercüman vekilini takdim edeyim: Vilâyetin lâ-yen-azl ve maattessüf lâ-yemut âzasından olan Hasan Gürci⁴⁷ buranın en meşhur ve fakat düçâr-ı fesad ve istihale olmuş hanedanından birisine mensubdur, Hilâten şerre hadim olmak üzere yaratılmış olduğundan hiçbir menfaati olmasa bile dâima fenalık yapmayı iltizam eder. Merhum Hafız Paşa 'nın icraatı ve ıslahatı zamanında alt. perdeden ahâliyi teşvik ve tahrik ve icraat-ı mezkûre aleyhinde sarf-ı mesâi eden en ziyâde merkum Hasan gürci 'dir. Hiç şüphe yokdur ki. tahrir-i emlâk sebebine senede hükümete vermek mecburiyetinde bulunacağı birkaç yüz gurus muharrik-i tes>ilâi değildi. Onu bu yolda harekete sevk eden her iyi şeyin aleyhdârı olmak cibilivei-i tabiyyesidir. Merhum Hafız Paşa, merkumun ne müfsid bir riyakâr olduğunu anıamışdı. Fakat o .sırada bu gibi müteneffizîn üzerine şiddetle yürümenin mahzurdan salim olmadığını anladığı için silsite-i te 'dibi vakt-ı münâsibe terk etmiş idi. Hususiyle Hasan Gürci 'nin Fransız himayesinde bulunduğunu mevsûken haber almışdı. Bu sırada meydanı geniş bulmuş olan Hasan Gürci meclis-i idarede kumpanyada hissesine nail olmakdan ziyâde sûi idaremiizi teşhir, ahâliye karşı kadr-ı hükümeti terzil etmek hükümetin mevkiiini müşkülâta uğratmak gibi gayet habisâne bir maksad takib etmektedir. Bunun da bezm-i cem ve âyin-i lûta inhimaki ziyâdedir. Merkumun vech-i menhusu seyyiât-i amaline bir burhân-ı kavidir. Azadan Hacı Halife Caferi⁴⁸ kumpanyanın erkân-ı mühimmesinden ise de haşerât-ı sâtifeye nisbeten her halde ehven-i serdir. Muhafaza-i nüfuz için e'fal-i maktûheye iştirak elmekde İse de muhakemât-ı akliyesi e'faline hâkim ve seyyiât-ı ahvâlini setre kâfi! olduğundan hükümetin iye ve kötü zamanlarında da mühim mevkiiini muhafaza edebilmektedir.

⁴⁷ Şimdi Gutyan kaimnakamıdır.

⁴⁸ Nasılsa sûi istimali, vâsita-i irtikâbdaki cesareti pek aleni bir dereceye varup da meclis-i idare azalırından koğulmuşdur.

Şimdiki halde en büyük vazifesi hâkim ve şürekâsına tesviye edilecek meblağları tahsil ve tevziidir. Hükümetin adi ve hak üzere hareketini arzu etmezse de ecânibin memleketimize taarruzunu da istemez. Velhâsıl idâre-i haziranın bekası şartıyla vilâyet üzerinde hâkimiyet-i Osm ân i ve 'nin devamı tarafdandır. Çünkü menfaati bunu icab ettinnekdedir.

[12] Meclis-i idare Arabi başkâtibi saadetiü Abdüsselâm⁴⁹ Efendi, mesleksiz, ahlâksız, mürtekip, müfsid eşhâsdandır. Her valinin hende-i memlûkesi, yekdiğlerini nakız reylerin tarafdar ve mürevvicî, vilâyet erkân-ı hükümetinin parasız de/lalı; rey-i ferâsetden mahrum kofbir adamdır. Tabasbusu sâyesinde her valiye sokulabilmiş ve cümlesinin de memdûhu olmuşdur. Sâhib-i rey almadığından kumpanyadaki hissesi küçük ise de mülhakatda oldukça sâhib-i nüfuz olmasına mebnî güzel bir vâsita-' irtikâb olmaktadır. Şimdiye kadar ahvâl-i husûsiyelerinden bir nebze hahs olunan zevat vilâyet tercüman velülüyle meclis-i idare Türkî başkâtibi nisbeten ehven-i şer telâkki olunmalıdır. Bu iki şahsın yüzünü görmek, isimlerini hâtıra getirmek, her sâhib-i hamiyeti ra 'şedâr-ı nefret etmeğe kâfidir. Vilâyet tercümanı Faik⁵⁰ yâhıtd Corc Naume veya Circîs-i Keldâni milletinden bir veled-i nâmeşruudur. Tercüme-i hâline nazar olunacak olursa merkumun mâr tıynetinde yaradılmış, müzeyyelede neş' ü nema bulmuş olduğu anlaşılır. Henüz küçük bir yaşında iken bir Katoluk papası bunu analığı olan Meryem'in elinden alır. Roma'ya götürür. Roma'da papas mektebinde tahsil-i ulûmda iken, memleketinde alışmış olduğu âdât-ı mezmûmeyi şâir talebeye talime baslar. Günün birinde işin farkına varılır. Çocuk denilecek bir sinde iken silsile-i müstakbele rûhâniyeye talim-i şenaat etmeğe kalkışan Faik mektebden tard ve memleketine iade olunur. Memleketinde analığı Meryem V bulur. Meryem "in hanesinde yatıb kalkmakta ve bir hayât-ı sefilâne sürmekte iken o sırada Musul'a müddei-i umumîlikle giden Rauf Bey'in nazar-ı dikkatini celb eder. Çünkü Faik kam kaşlı, buğday beniz/i âlüfte tmnrli bir şâhh-ı emred; müddei-i umûmî Rauf Bey ise bekâr ve sanatkâr(l) idi. Faik 7 yanına alır; her veçhile iaşesini deruhde eder.

Bir müddet, sonra Rauf Trablus'a tahvil-i memuriyet eder. Tabii Faik'i de beraber getirir. Burada Rauf ile Faik arasındaki münâsebet-i mükriheyi bilmeyen yokdur. Rauf ahlâksız, vicdansız olduğu kadar da meclûb-ı şehvet idi. Hanesinde hizmet etmekte bulunan Sünbül ismindeki kızın hâmile kalması üzerine Faik ile hâmisi arasında dargınlık çıkar. Zâten Rauf'un vali ile arası bozulmuş, ikbâli zevale meyi etmiş; Faik ise Raufsâyesinde vilâyet ahvâlini muntazaman konsoloshaneye ihbar etmesine mükâfaten. İtalya mektebi muallimliğine tayin edilmiş ve valinin mahdumu Muhtar Bey'e vasıtalık ettiği cihetle valiye de çatmış [13] ve bu veçhile müddei-i umûmînin muavenetinden istiğna edebilecek bir mevkii kazanmış idi.

⁴⁹ Berveç-i ma'ruz Hâlâ meclis kâtibidir.

⁵⁰ Bu şahıs şimdi İtalya mekteplerinde muaüimf!) hükümet memurlarının ve husûsiyle defterdarın nedîmi(l) ve her hususa muvafik bir şahındır.

Rauf gitti. Faik İtalya casusu ve İtalya mektebinde muallim olarak kaldı. Türkçe, Arabça, Fransızca ve İtalyanca'ya vakıf olduğu için Faik kolay kolay herkesle ihtilât edebilir ve herkesden malûmat alabilirdi. Merkumun hükümet konağına değil civarına bile uğraması katıyyen gayr-ı câiz iken tercümân-ı sabık Nesimoviç'in vefatı üzerine tercüman vekâletine tayini gibi bir cinayet irtikâb edildi. Evet bu bir cinâyefdir, Trablusgarb vilâyeti gibi her gün bir gaile-i siyâsiyenin zuhuruna manız ve İtalyanlar için câlib-i hurs ve iştihâ olan böyle nâzik bir mevkiide Faik gibi İtalya terbiyesi görmüş ve hâlâ İtalya parasıyla müteayyis, ahlâksız, namussuz, oğlanlıktan yetişme bir şahsı tercüman yapmak cinayet değil de nedir? Bugür. vilâyetin ricalden mahrumiyeti seyyiesiyle Fâîk vâü vekiline nâsuh, konsoloslara müşevvik, bilcümle umurda şahs-ı sâlis kesilmiştir. Konsoloslara gider: "Siz şu tarzda vilâyeti tazyik edecek olursanız ben de şu yolda idâre-i lisân ve i'â-yı nasihat eder ve arzunuzu kabul etdiririm teş\>ikinde bulunur." Vali vekiline gider: "Konsolos Bey'in selâmı var, şu iş mutlaka şu sûrette yapılmalıdır. Yirmidört saate kadar cevâbına muntazırım. Yapılmazsa sefir vasıtasıyla makamâta şikayet edeceğim dedi" der ve "Konsolos pek hiddetli idi, kendisini teskin için çok çalıştım. Bana kalırsa talebini mümkün mertebe is'âfetmek muvafık maslahâtdır" mütalaasını ilâve eder, Memuriyet-i hükümete meselâ: Gümrük nazırına gider "Gümrükde bade 7-muayene tevkif olunan felan şeyin mağşuş olduğu anlaşılmiş ise de o derecede muzır l, sıhha olmadığından ecnebilerin şikâyât ve tazyikatına nihayet verilmek üzere imrârına müsaade olunmasını defterdar bey arzu ediyor. Böyle yapılmazsa defterdar bey konsoloslara karşı vaade bulunduğu cihetle "ben geçirmek istedim, hatta emir de verdim; fakat gümrük nâzın muhalefet etdi" diyecek tabii neticede siz zarar göreceksiniz, der. Velhâsıl bu yolda tezvîrât ile hükümeti işgal etmek memurini ürkütmek, ecânibi kışkirtmak ve konsolosları şımartmak ehass-ı âmâli ve gaye-i efalidir. Cümlemizin baş ağrısı beşeriyetin yüz karası olan merkumun hükümetden tardıyla vilâyet tercümanlığına sâye-i şevketde bugün adedi pek çoğa balığ olan lisân-ı âşinâ ve namuslu şübbân-ı vatandan birinin bi 't-tercih bir îslâmın tayin ve izamı [14] selâmet-i ümmet ve vilâyet nâmına temenni olunur. Meclis-i idare Türk! başkâtibi Hâdiü 'l-cevâb 'uf¹ husûsiyet-i ahvâline (Eûzübillâhimineşşeytanürracim) istihzâsiyle başlamak vâcibdir. Merkumun vech-i menhusunu görmek, husûsiyet-i ahvâlini anlamak için kâfidir. Patlak ve kanlı gözleri, mülâhham ve nisbetsiz vücudu, basık cebhesi mahrâtî ve cüssesine nisbeten pek küçük kafası, şeytanet için halk edilmiş olduğuna delildir. Yürürken önüne bakar, fakat kulaklarını dikerek etrafı tecessüs eder. Söz söylerken sesine bir mülâyemet verir; fakat dudaklarının ucundaki ismi 'zâz ile muhabatına hande-i istihza salar. Bu adam hakkında bir mecelle yazılsa seyyiâtî sakile ta'rif olunamaz. Hilkat bile bunu halk etdiğinden dolayı mahcûb olsa gerekdir. Ömründe hayra hiç çalışmamış, iktidarı nisbetinde şer icrasında hiç tekâsül

⁵¹ Şimdi meclis-i idare âzâsındandır.

göstermemizdir. Hırsız, ırzsız, ibne, bahîl, fazla olarak câhil, tekâpû sayesinde terakki etmiş, vilâyetin her tarafına örümcek ağı gibi vesâit-i İrtikâbiyeyi kurmuş olan Hâdiü'l-cevâb bugün meclis-i idarenin ruhu makamındadır. Mutasarrıflık kaparım ümidiyle Fizan 'a tahkikat için gitmemiş ve bu veçhile buradan beş altı ay müddet gaybubet etmemiş, olsa idi, meclis-i idarede müteşekkil hırsız kumpanyasının sahâ-i irtikâbı şübhesiz daha geniş olacaktı. Bu hususlarda tecrübesi ziyâde para verebilecekleri arayub bulmakda mahareti fevkalâde olduğundan şimdiki gibi yalnız kendi ayağıyla gelen irtikâb ile iktifa edihniyecekti. Her valinin devrinde mahiyet-i merdûdesini setr etmekte bir maharet göstermiştir. Hafız Paşa merhum bile hırsızların en büyük dayakçısı iken Hadi 'nin irtikâbını anlayamamışdı. Onbeş sene evvelisi hiçbir şeye mâlik değil iken bugün müteaddid bağçeler sahibi olmuştur. Hadi hakkında "Allah bu belâyı üstümüzden defetsin" duasını yâd etmeyen bir ferd yokdur. Kabûs-ı vilâyet denilmeğe şayan olan merkumun tercüman Circis ile beraber vilâyetden tardı ve umûr-ı devletden teb 'idi selâmet-i vilâyet için bir emr-i mühimdir.

Bundan sonra da şubât-ı sâiredeki memurin ahvâlinden muhtasaran bahs edelim: Bunlar bâlâda tavsif olunan eşhasa nazaran ikinci mertebede kalırlar:

Muhasebete defterdarın meskenetinden İstifâdeye kalkışmayan memur yok gibidir. Fakat en ziyâde nüfuzu câri ve seyyiâtî meşhûd olan iki kişidir. Birincisi muhasebe mümeyyizi Mehmed Fehm² Efendi'dir ki mezûnen [15] İstanbul'da bulunmakta ve avdet etmemesi içtin herkes dua etmektedir. Merkum zikri geçen Hâdiü'l-cevâb 'in bir nüsha-i sâniyesidir. Yüzüne bakmakla orada teressüm eden şeytaneti anlamak mümkündür. Defterdara nisbetle vazifesine vâkıf olan mümeyyiz âmir olmaktan ziyâde memur ve metbu' olmak üzere yâd edilen defterdarın yularım sıkı sıkı tutmuş idi. Herhalde mümeyyiz muhasebete defterdara nisbetle nâfzü'î-hükümdür. Müddet-i ömründe iyilik etmemiş olduğu için erbâb-ı istihkaka vakt-i muayyende maaş verirken bile rengi bozulur, elleri titremeğe başlar. Müteahhidlerle işini pek güzel yoluna koymuştur. Hiçbir müteahhid mümeyyizin hissesini ma'ziyâdeten temin etmezse istihkakım kurtaramaz. Bunun bir hisse-i tahattüm akçe farkından tahsil eder. Tahsilat mecidiye ve ufakhkdan ibaret iken yüzde bir kâr ile bunları Fransız lirasına tahvil etdiriyor. Sonra Fransız lirasını râyic-i resmîsinden iki gurus fazlasıyla eshâb-ı matlûba veriyor. Zavallılar başka dürlüi alamayacaklarını bildikleri için yüzde üç 'iskontoya razı oluyorlar. Mümeyyiz bu veçhile de açıkdan mühim bir meblağa vaz-ı yedd ediyor. Asıl maharet mal müdirlerinin tayini meselesindedir. Vilâyetdeki bütün mal müdirleri sık sık tahvilâta uğrarlar. Bunların her birisi mevkîine göre elliden yüz liraya kadar muhasebeci ve şürekâsının sandukçe-i istifâdesine bir para koymak mecburiyetindedirler.

⁵² Şimdi bilmem nerede muhasebecidir. Yerine gelen zât halim ve namuslu bir zâidir.

Sundan sonra muhasebenin rûkn-i mühimmi olan mesâlih-i câriye müdiri *Ârif* dir* Merkur Cizâyirli bir aileden harc-ı âlem denilecek derecede oğlanlıktan yetişmiştir. Pek büyük bir ahlâksızlığa ramzed olduğu onbeş sene evvelisi mürsid ve üstadının zindanda vefatına vâsita olmakla isbâ etmiş idi. Yalancı, alâk, sarhoş ve sefih olan Arif bin gıtırıtı maaşıyla üçbin guruşluk sefahat icra etmektedir. Buralı ve bura ahvâline vâkıf olduğu içim mümeyyizin sağ koludur. Merkur Hükûmet-i Osmaniye 'nin hasbî en büyük düşmanlarından ve Hafız Paşa merhumun icraatı aleyhinde ieş'ikatta bulunanların sergerde/erindendir. Hasan Bey Gürci ile hem-bezm ve hem-ayârdır.

Adliye cihetine gelince: İstinaf reisi Vasfı Efendi⁸ İsmi var cismi yok denilecek derecede âcizdir. Hayra, şerre karışmaz, binaenaleyh nakıs tarafından mevcuttur.

[16] Müddei-i umûmî Ziyâ Bey⁵⁵ müddei-i umûmî olmakdan ziyâde sırk hamalı olmağa lâıyk abdal, câhil, bilmediğini hiç bilmez, kendisini beğenmiş, rütbesine mağrur bir zâtdır. Muvasalâtı yeni olmakla beraber irtikâba on lira ile başladığı şimdiden şayi' olmuştur.

Hukuk reisi Osman Sâit⁶ Efendi Mekâtib-i Bahriye 'den matrud olduğu mütevâtır, gayet fena kalbli, müzevvir, şeref ve haysiyetden mahrum, menfaat-ı şahsiyeden başka birşey düşünmez bir adamdır.

Ticaret reisi⁵⁷ Mekteb-i Hukuk'dan mezun ve vazifesine mukaddem kimsenin işine karışmaz, terbiyeli bir zâtdır. Hükümet konağının havasını işbâ eden irtikâb mıkırdarıyla ilerüde düçâr-ı fesâd olmazsa kendisinden hüsn-i hizmet beklenebilir.

Müddei-i umûmî muavini⁵⁸ Sabri Efendi Diyarbekirli, fitnekâr ve dâül'-Mûle mühtelâ ve fart-ı cimaa münhemik hâkime oğlan pezevenkliği edecek sûretde geniş mezhebli ve bununla beraber tahkikat-t evveliyi yapmaktan âcizdir, kavânin ve nizâmâdan bi-behre müteseyyib ve mütekâsil bir sersem herifdir.

Cezâ reis⁹ canlı cenaze veya müteharrik kadir denilecek derecede zayıf ve emraz koleksiyonu denilecek mertebede hastalıklı, defaatle muhakemeye alınmış, mütaddid kereler açığa çıkarılmış, mürtekib ahlâksız bir şahısdır. Bu acz-i

⁸⁰ Hâlâ muhasebede, iaşe veya tahrir-i emlâk müfettişliğinde müstahdem. Tahsildar müfettişi olması içim defterdar himmet ediyordu. Muhasebeden (fil-i livâia) sebebine kuğulnuş iken defterdar her neyapdıysa yapıt yine memuriyete tayin etdi.

⁵⁴ Tekâüd olmuştur,

¹³ Ma 'zuldür.

⁵⁵ Şimdi müddei-i umûmidir. Gayet ahlâksız bir şahısdır. Mezûnen burada bulunuyor.

⁵⁷ Bitlis 'de müddei-i umûmidir. Yerine gelen ticâret reisi Fuad Bey, defterdarın akrabasından, âciz, adi nû-ehil bir zâtdır.

⁵⁸ Hukuk reisidir.

⁵⁹ Vefat etmiş. Yerine gelen Refik Bey ahlâksızlığından dolayı Tibbiye İdâdiyesi 'uden matrud ve "Koğa Refik" denmekle ma 'nıfdir.

bünyevisiyle beraber zendosüükdan geri kalmaz. Para alamayınca hiçbir idama imza koymadığı adliyece mütevâtıran meşhurdur. Polis teşkilâtı nakıs ve polis efrâd ve komiserleri temin-i mâisetden âciz kalmış yerli esâfilden müntehib olmasına nazaran onlara âmir olan serkomiserin ifâ-yı vazife için ne kadar müşkül bir mevkiide bulunacağı ve binaenaleyh ne kadar muktedir olması lâzım geleceği vârid-i hatır oluyor. Polis serkomiseri⁶⁰ Şaban Efendi ise kendisini dev aynasında gören bir mağrur, en âdi polis jurnallerini doğru yazamayacak derecede câhil, fazla olarak gayet garazkâr, garazını yürütmek için en büyük şenaati kabul edecek sûrette vicdansız, fırsat buldukça irtikâb eder, şehvetine mağlûb kuzu kafalı bir adamdır. [17] Müdebbere-i azimetle gayr-ı mütenâsib olan maaşını artırmak iç ün nüfuz ve iktidarı dâhilinde ve fakat ortaya çıkmayacak bir sûrette irtikâba koyulmuş ve mesmûata nazaran fahişeleri, sarhoşları, ufak tefek hürsuzları haraca bağlamıştır.

Zavallı zabtiye binbaşısı Râşid Efendi iyi kalbli bir zât olmakla beraber vazifesine nâ-ehil, âciz, zâtıye binbaşısı olmakdan ziyâde orta oyununda soytarı rolünü ifâya müsâid bir kılık ve kıyafetde bir fakirdir.

Hülâsa

Vilâyet ecânibin ı/aima'-ı nazarı fevkalâde nâzik ve mühim bir mevkiidedir. İtalyanlar her gün bir suretle vilâyeyide kök salıyorlar. Hükümetimizin müsamahasından, tahammülünün fevkinde istifâde ediyor/ar. Ahâli kurân-ı vustâda olduğu gibi bir âlem-i bedevîyeide; koca bir kıtada tek ma 'mur bir şehir ve beled yok. Arazi bekâretde kalmış, yollar yapılmamış; kân>an uğrağı olan yerlerde kuyular açılmamış. Yazın dâhil-i vilâyeyide yolculuk eden bir kimse dâima susuzluktan telef olmak tehlikesine maruzdur. Her dürlü i'mura ve her dürlü ziraata kabiliyet!..! iken hiçbir şey yapılmamış. Bir ağaç bile dikilmemiş. Mevcud şehirler, pazar yerleri mürûr-ı zamanla harâbezâra döndü. Hükümetde hayat yok ki bunları ihya etsin!

Buradan Fizan'a gitmek Tunus'dan Sudan'a gitmekden müşküldür. Çünkü yollarda emniyet yok. Hükümetde kuvvet yok ki temin-i asayiş etsin!

Ahâli zulümden, hükümet memurlarına haraç vermeliinden son dereke sefaletle düşdü. Kimisi kaza kaimmakamlarının, tahsildarların zabtiyelerin zulüm ve itisâfından kurtulmak için hicrete mecbur kalmış. Kimisi de her dürlü cefâyaya rağmen terk-i vatan etmiş/erse de tes'il etmek derecesine gelmiş. Bu gidişle birkaç sene sonra hükümete vergi verebilecek bir kimse kalmayacak. Herkes zulümden bîzar; bütün halk adâlet ve merhamete teşne. Kimisi Allah'dan imdâd bekliyor; kimisi de Aîakam-ı Hilâfet'den iş'ar edilecek âb-ı rahmet ve adalete intizâr ediyor. Vilâyet böyle acıklı bir halde iken, Padişah 'in adi ve şefkat, sa 'y ve gayret ve isüclâb-ı da 'vât kasdıyla göndermiş olduğu memurlar yukarıda hallerinden bahs olunduğu veçhile vilâyeti pazar-ı irtikâb ve darü'i-fuhsiyât ittihaz etmişlerdir. [18] Ahâlinin feryâd ve tazallümü ve ecânibin hande-i istihzası karşısında vilâyetin mahvına, Müslim'in 'in kat'-ı urûkuna çalışıyorlar. İtalyanlar 'a, kendi konsolos ve memur-ı hafiyelerinden ziyâde hizmet

ediyorlar. Koca bir kıta-i Osmaniye 'nin hükûmetden ya gut/eren olub düşmesine veyâhud ecânib eliyle fekk ve kal' edilmesine çalışıyorlar. Gözümüz Makam-ı Hilâfet'de. O makam-ı akdesden tecelli edecek bir adalete muntazırdır. Vücudumuz sâbât-ı idare karşısında lerzân, fikrimiz hayf-ı istikbâl İle pür heyecân olduğu halde bir ünü d ile yaşıyoruz. Eğer arz ve takdim cüretinde bulunduğum bu lâyiha o ümidi canlandıracak bir teşebbüs-i hayr husulüne vâsıta olabilirse kendimi insanların en bahtiyarlarından sayacağım.

Fi 1 Teşrin-i evvel Sene 320.

State Library	
Ref. No.	
Serial No.	103
Accession No.	

۱۲۰ تا نیمی مضافات
 عالیله به تقدیم فلان
 لایحه صورتی اولی
 حاضر در کمال و کمال
 و طایفه عربی که در
 مکتب سلطنت کاتبه
 جاری اولاد و عده بر ای
 عرصه و تقدیم فلان

بر قوه پدیدار در ...
 در ...
 (توضیح) این ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...

دارد ...
 البته ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...

دفع کم ...
 صبیح و ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...

دولت ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...

...
 ...
 ...
 ...
 ...

...
 ...
 ...
 ...
 ...

مقدمه است او غنای بی نظیرش کنونی است احمد بگو بر آنکه
استعداد او با ما را بر سر حدی و ما نورش حسینه گویم
مدت و کثرت آنکه در ... بر زانق متعاقب ازین نظر کما
و کما ... باب جدیدی نویسد که ... واسطه
طبقات سفید و ... بر سر حدی ...
چنین میسر ... و ... افکار ...
اینک ...
آحمد ...
مجلس ...
ارطیه ...

مکتوبی است که ...
نام ...
متر ...
ار ...
حاشی ...
و ...
کری ...
ار ...
پایه ...
مرا ...
نیز ...
این ...
پرو ...
مش ...
کشف ...

مکتوبی است که ...
نام ...
متر ...
ار ...
حاشی ...
و ...
کری ...
ار ...
پایه ...
مرا ...
نیز ...
این ...
پرو ...
مش ...
کشف ...

مکتوبی است که ...
نام ...
متر ...
ار ...
حاشی ...
و ...
کری ...
ار ...
پایه ...
مرا ...
نیز ...
این ...
پرو ...
مش ...
کشف ...

(۱۳) همه طایفه ...
(۱۴) ...

(۱۱) ...
(۱۲) ...
(۱۳) ...

مدرسه...
 آ یا ا ...
 ...

مدرسه...
 ...

...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...

...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...

...

...

...

کوردی و عجمی که فی الحال با JTI و Jlyz
 و آخر آن را خنده و حفظ میان جلیق و جرد بر خورنده اطفال
 قولی که موسیوی لقباً فاحشه لری، معروف است، او هم
 تقی خنجر لری خراب و جلد خسته
 نه نام ضمیمه یکیش اشد لقب...
 برای دقت سه نااهل، یا ب. هیند یکیش اولیعه نه
 اورت او بوننه صورتی رولن ایفای مسخر قیدی فرشته
 بر خورنده

جلده

ولایت هانگه مطبق لری اولیعه در بزرگ روبرو
 بولندیت. آتالاند کورکده بر خورنده ولایت کوردی
 کوردی که در...
 اهل قرون و سلطه اولدی لری بولندیت
 معور پشه لری. الهه لکارته و...
 کاروان اوغاش اولدی لری قوبور ایگانه. لایحه راضی
 در بوند بولندیت اندر لری و اما صورت لری
 تکه لری معورده. صورت لری و لری بزرگ
 ~v~ ~vuy~ ~v~ آف ایس دی ریکایسه
 معور بولندیت، لایحه لری معور جانله خراب نهاده رولند
 حکمیه حدت لری له بولند ایگانه!
 لولند خزان کونک لولند سودا کونک معور بولند
 بولند رها میت لری. حکمیه قوت لری که تا میسر
 ایسه!
 اهل قردیه حکمیه ما بولند جانله و بکده بولند
 سفاله دولتی کبیس قفا قفا مدنه و حقیق
 ضبط لری قلم و احمیت رقه قردیه ایجه جیهه معور بولند
 کبیس ده حکمیه حفا و عفا ترک ولطه ایسده لری
 اینک در حدت معور بولند کبیس قفا لری حکمیه بولند
 وریه بیده کبیس قلم صده که کبیس بولند بولند
 ورت و بولند قلم کبیس لری بولند کبیس
 معور حلقه لری بولند و عفا لری بولند
 ولایت لری ایگانه جانله لری، با بولند لری و رولند
 معور و غیرت و سوجوب و کرامت قلمیه کورکده اولدی
 ما بولند لری بولند جانله لری لری لری بولند
 تا با لری کتاب و رال لغت لری تا انا د بولند

اهانوک خیار و قلم و اجابت کتبه استراس
 حاشیونه ولایت معوریه، مسلمین قلم عروقه
 جالینور. انالاند و کندی قردیه و رولند
 زیاد حدت ایسیر. قلم بولند جانله حکمیه
 با عقیده اولدی و کرمش و بلا جور جانله ایله
 و قلم بولند جالینور. کوردی معور حلقه
 اولدی معور معور کوردیه اولدی معور معور
 بهت ارا و وقاشیه لری، فکر معور بولند
 ایسه پر حکمیه اولدی و جانله با میسده لری
 اگر چه و تقیم ایسده معور بولند لری اولدی
 جاننده معور بولند خیر معور و اسل لری
 که میان لری ایگانه لری if-l

AZEL-CERDI D. SARIKALAN
 Nejd Bilgi
 No: 103